

Ковтунюк Інна Іванівна,
кандидат географічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна, e-mail: kovtunyk.inna@kpnpu.edu.ua, ORCID ID:0000-0003-1484-0708

Король Олександр Дмитрович,
доктор географічних наук, доцент
Хоптяр Андрій Юрійович,
кандидат історичних наук

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна, e-mail: o.korol@chnu.edu.ua, ORCID ID:0000-0002-1114-1090
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, м. Кам'янець-Подільський, Україна, e-mail: divine.nocturnal@gmail.com, ORCID ID:0000-0002-7870-5778

ПОДІЛЬСЬКО-БУКОВИНСЬКИЙ ТУРИСТИЧНИЙ КЛАСТЕР: АНАЛІЗ ТУРИСТИЧНИХ ПОТОКІВ ДО ЦЕНТРІВ ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Сучасні світові тенденції вимагають формування нових економічних умов з інноваційним характером економічних відносин. Одним із найбільш перспективних напрямів інноваційного економічного розвитку України вітчизняні і зарубіжні експерти відзначають кластерний підхід до структурування економіки, вивчення стратегій національної, регіональної, міжнародної економічної політики та підвищення конкурентоспроможності продукції і послуг на ринку. Впровадження Європейської стратегії соціально-економічного розвитку України спрямовано на створення конкурентних переваг держави в різних видах економічної діяльності, включаючи туризм. Розвиток туристичних кластерів як тенденція підвищення національної та регіональної конкурентоспроможності є однією з складових сучасної інноваційної економіки. Світова практика показує, що кластеризація має вирішальний вплив на процес зміцнення конкурентоспроможності і прискорення інновацій, у тому числі в туристичній галузі.

Мета наукового дослідження: Метою статті є дослідити Подільсько-Буковинський туристичний кластер: аналіз туристичних потоків до центрів пізнавального туризму та перспективи розвитку. Подільсько-Буковинський туристичний кластер є унікальним із точки зору наявності на його території туристичних ресурсів. Це пояснюється вигідними особливостями його географічного положення і багатством туристичного потенціалу. До Подільсько-Буковинського кластеру, який називається «Подільсько-Буковинське намисто» входять міста – Кам'янець-Подільський, Хотин, Чернівці, формуючи таким чином умовне намисто на мапі. На користь існування єдиного кластеру вказує його спеціалізація, а саме пізнавальний туризм, центрами пізнавального туризму є місто Кам'янець-Подільський та місто Чернівці, є досить великими транспортними вузлами, місто Хотин, меншою мірою, також усі міста знаходяться неподалік: Кам'янець-Подільський-Хотин – 27 км., Хотин-Чернівці – 63 км., Кам'янець-Подільський-Чернівці – 90 км., що вписується в радіус замської поїздки.

Методика наукового дослідження: Важливим етапом дослідження Подільсько-Буковинського туристичного кластера є вивчення туристичних потоків, а саме: динаміки туристичних потоків, структури туристичних потоків, їх сезонності. В статті на прикладі міста Чернівці та міста Кам'янець-Подільського було встановлено, що в центрах пізнавального туризму для визначення динаміки туристичних потоків репрезентативним є облік на туристичному/екскурсійному об'єкті, що обов'язково відвідується, за умови постійного контролю відвідувачів упродовж усього року. Найкраще для цього підходять екскурсійні об'єкти, які відкриті для відвідування на платній основі, також на таких туристичних об'єктах легко запровадити збір інформації про склад екскурсантів.

Результати наукового дослідження: Туристичний кластер створений із метою розвитку туризму, його популяризації, залучення інвестицій у кластер, збільшення туристичного попиту, сприяння регіонального розвитку. Динаміка туристичних відвідувань Кам'янець-Подільської фортеці і Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, в основному, узгоджується, що є аргументом на користь Подільсько-Буковинського кластеру, однак, місто Кам'янець-Подільський відвідують набагато більше туристів, що пояснюється набагато кращим за місто Чернівці транспортно-географічним положенням. Звідси, – саме місто Кам'янець-Подільський може стати драйвером зростання туристичних потоків до міста Хотин та міста Чернівці.

Наукова новизна дослідження. В статті вперше аналізуються туристичні потоки Подільсько-Буковинського туристичного кластеру, а саме динаміка туристичних потоків, структура туристичних потоків, сезонність туристичних потоків.

Практична значимість наукового дослідження. Наукове обґрунтування функціонування Подільсько-Буковинського туристичного кластеру можна отримати на основі аналізу туристичних потоків. Місто Хотин при цьому можна не брати до уваги, бо, як правило, воно відвідується на замських екскурсіях додатково, в рамках відвідування міста Кам'янець-Подільського і/або міста Чернівці. Вивчення кластеру є важливим завданням із точки зору його значення для розвитку не лише регіонального туризму, але й національного та міжнародного.

Ключові слова: туристичні потоки, методика обліку туристичних потоків, перспективи розвитку, Подільсько-Буковинський туристичний кластер, туристичний кластер, екскурсія, пізнавальний туризм, туризм.

Kovtunyk Inna,
PhD
Korol Olexandr,
Dr. Sci. (Geogr.), docent
Khoptyar Andriy,
PhD

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine,
e-mail: kovtunyk.inna@kpnu.edu.ua, ORCID ID: 0000-0003-1484-0708
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine, e-mail:
o.korol@chnu.edu.ua, ORCID ID:0000-0002-1114-1090
Kamianets-Podilkyi State historical museum-reserve, Kamianets-Podilskyi, Ukraine, e-
mail: divine.nocturnal@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7870-5778>

PODILSKO-BUKOVYNSKYI TOURIST CLUSTER: ANALYSIS OF TOURIST FLOWS TO CENTERS OF COGNITIVE TOURISM AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Modern world trends require the formation of new economic conditions with an innovative nature of economic relations. Domestic and foreign experts note that one of the most promising areas of innovative economic development of Ukraine is the cluster approach to structuring the economy, studying strategies of national, regional, international economic policy and increasing the competitiveness of products and services in the market. The implementation of the European strategy for the socio-economic development of Ukraine is aimed at creating competitive advantages of the state in various types of economic activity, including tourism. The development of tourism clusters as a trend of increasing national and regional competitiveness is one of the components of a modern innovative economy. World practice shows that clustering has a decisive impact on the process of strengthening competitiveness and accelerating innovations, including in the tourism industry.

Purpose of the scientific research. The aim of the article is to investigate the Podilsko-Bukovynskyi tourist cluster: analysis of tourist flows to cognitive tourism centers and development prospects. The Podilsko-Bukovynskyi tourist cluster is unique in terms of the availability of tourist resources on its territory. This is explained by the advantageous features of its geographical location and the wealth of tourist potential. The Podilsko-Bukovynskyi cluster, called the “Podilsko-Bukovynske necklace”, includes the cities of Kamianets-Podilskyi, Khotyn, Chernivtsi, thus forming a conditional necklace on the map. In favor of the existence of a single cluster is indicated by its specialization, namely cognitive tourism, the centers of cognitive tourism are the city of Kamianets-Podilskyi and the city of Chernivtsi, which are quite large transport hubs, the city of Khotyn, to a lesser extent, and all cities are nearby: Kamianets-Podilskyi-Khotyn – 27 km., Khotyn-Chernivtsi – 63 km., Kamianets-Podilskyi-Chernivtsi – 90 km., which fits into the radius of a suburban trip.

Methodology of the scientific research. An important stage of the research of the Podilsko-Bukovynskyi tourist cluster is the study of tourist flows, namely: the dynamics of tourist flows, the structure of tourist flows, their seasonality. In the article, using the example of the city of Chernivtsi and the city of Kamianets-Podilskyi, was established that in cognitive tourism centers, for determining the dynamics of tourist flows, the most representative is the registration at a tourist/excursion facility that is necessarily visited, provided that visitors are constantly monitored throughout the year. The best suited for this are excursion facilities that are open for visits on a paid basis and it is also easy to introduce the collection of information on the composition of excursionists at such tourist facilities.

Results of the scientific research. Tourism cluster created with the aim of tourism developing, its popularizing, attracting investment into the cluster, increasing tourist demand, promoting regional development. The dynamics of tourist visits to the Kamianets-Podilskyi fortress and the Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University are basically consistent, which is an argument in favor of the Podilsko-Bukovynskyi cluster, however, the city of Kamianets-Podilskyi is visited by much more tourists, which is explained by its much better transport-geographical location than the city of Chernivtsi. Hence, – the city of Kamianets-Podilskyi itself can become a driver of the growth of tourist flows to the city of Khotyn and the city of Chernivtsi.

Scientific novelty of the research. The article analyzes tourist flows of the Podilsko-Bukovynskyi tourist cluster for the first time, namely the dynamics of tourist flows, the structure of tourist flows, the seasonality of tourist flows.

Practical significance of the scientific research. Scientific justification for the functioning of the Podilsko-Bukovynskyi tourist cluster can be obtained based on the analysis of tourist flows. The city of Khotyn can be ignored because, as a rule, it is visited on country excursions additionally, as part of a visit to the city of Kamianets-Podilskyi and/or the city of Chernivtsi. Studying the cluster is an important task in terms of its significance for the development of not only regional tourism but also national and international tourism.

Key words: tourist flows, methodology for accounting of tourist flows, development prospects, Podilsko-Bukovynskyi tourist cluster, tourist cluster, excursion, cognitive tourism, tourism.

Постановка проблеми. В сучасних наукових дослідженнях проблем розвитку туризму, все більше уваги приділяється туристичним кластерам; головна ідея туристичних кластерів полягає в поєднанні споріднених або комплементарних дестинацій, вони, за рахунок ефекту синергії, отримують кращий результат, аніж працюючи поодиночі. В багатьох регіональних стратегіях розвитку вважається за доцільне формування кластерів, відтак актуальним і своєчасним є питання визначення меж туристичних кластерів, формування концепції їх розвитку, оцінки

впливу на економіку регіону, країни. Актуальним є дослідження Подільсько-Буковинського туристичного кластеру, який утворений трьома основними туристичними містами Поділля та Буковини – Кам'янець-Подільський, Чернівці і Хотин. Говорити про функціонування Подільсько-Буковинського кластеру можна, якщо прослідкуватиметься подібність чи узгодженість у туристичних потоках. Якщо так, виникатимуть наступні запитання: Яке місто має більші туристичні потоки та чому? Чи може воно бути драйвером для зростання кількості туристів в іншому місті і навпаки?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню туристичних кластерів присвячені ряд публікацій, із них наукові праці як українських, так і зарубіжних дослідників. Серед українських, це праці Босенка К. І., Кирилюка Л. М., Миронова Ю. Б., Михайліченка Г. І., Парфіненка А. Ю. Серед зарубіжних – Dębski M., Erkus-Ozturk H., Kachniewska M., Malakauskaite A., Navickas V.

Зокрема, Босенко К. І. розглядає туристичний кластер як механізм ефективного використання природно-ресурсного потенціалу території. Кирилюк Л. М. акцентує увагу на необхідності партнерської взаємодії між органами влади та бізнесом у межах кластерної моделі. Миронов Ю. Б. у своїх працях наголошує, що туристичний кластер сприяє активізації підприємницької діяльності і залученню інвестицій у регіон.

Dębski M. акцентує увагу на управлінських аспектах функціонування кластерів, необхідності координації діяльності їх учасників. Erkus-Ozturk H. визначає туристичний кластер як мережеву структуру, що забезпечує обмін знаннями, підвищення якості туристичних послуг. Kachniewska M. підкреслює, що кластерна модель формує конкурентні переваги туристичних дестинацій через спеціалізацію та кооперацію.

Узагальнюючи наукові підходи, можна сказати, що туристичні кластери розглядаються як інструмент ефективного використання ресурсів території, який дозволяє підвищити конкурентоспроможність і розвиток інновацій, водночас, потребує подальшого наукового дослідження методика вивчення туристичних кластерів, ефективність функціонування конкретних туристичних кластерів.

Мета та завдання. Метою статті є дослідити Подільсько-Буковинський туристичний кластер: аналіз туристичних потоків до центрів пізнавального туризму та перспективи розвитку.

Згідно мети, були поставлені наступні завдання:

1. Встановити методичні підходи до статистичного аналізу туристичних прибуттів у центрах пізнавального туризму Подільсько-Буковинського туристичного кластеру;
2. Вивчити динаміку туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці і Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, з'ясувати, які фактори та як саме вплинули на динаміку;
3. Дослідити подібність у динаміці туристичних прибуттів до Фортеці та Чернівецького національного університету;
4. Вивчити структуру туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці і Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича;
5. Провести порівняльну характеристику структури туристичних потоків у Фортеці та Чернівецькому національному університеті;
6. Проаналізувати сезонність екскурсійних відвідувань м. Кам'янець-Подільського і м. Чернівців, з'ясувати, які чинники формували розподіл екскурсантів упродовж року;
7. Встановити узгодженість у сезонності екскурсійних відвідувань міст Кам'янець-Подільського та Чернівців;
8. Встановити, яке з двох міст має більші туристичні потоки і чому, встановити фактори, а також чи може одне місто бути драйвером зростання кількості туристів у другому місті та навпаки;
9. Визначити перспективні напрямки розвитку Подільсько-Буковинського туристичного кластеру.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Методика наукового дослідження.

Важливим етапом дослідження Подільсько-Буковинського туристичного кластера є вивчення туристичних потоків, а саме: динаміки туристичних потоків, структури туристичних потоків, їх сезонності. Отож, розглянемо кожен з елементів.

Для аналізу динаміки туристичних потоків потрібно визначити кількість туристів, які відвідують туристичний кластер. Методика статистичного обрахунку кількості туристів, що

відвідують ту чи іншу туристичну дестинацію, ґрунтується на таких підходах: облік туристичних прибуттів на кордоні; облік туристів у засобах розміщення; спеціальні статистичні дослідження (Король, 2017). Якщо розглядати метод обліку туристичних прибуттів на кордоні, то він є непридатним для дослідження внутрішніх туристичних потоків, адже вони не виходять за межі національних кордонів. Крім того, навіть у міжнародному туризмі, зокрема, в Європі, в межах Шенгенської зони, де державні кордони бувають настільки прозорими, що туристи можуть не помітити їх перетину, тому даний метод не підходить. Метод обліку туристів у засобах розміщення позбавлений даного недоліку, він придатний як для внутрішнього, так і для міжнародного туризму, однак, він теж не є бездоганним. Найголовнішим недоліком є те, що цей метод не враховує одноденних відвідувачів, зокрема, екскурсантів, що не залишаються в туристичній дестинації на ночівлю, тому для центрів пізнавального туризму, якими є м. Кам'янець-Подільський і м. Чернівці, він не дуже підходить, а лише відіграє допоміжне значення. Для центрів пізнавального туризму постає необхідність застосування іншого методу, який дозволяє обліковувати як іноземних, так і внутрішніх туристів, у тому числі, одноденних відвідувачів, для цього застосовуються спеціальні статистичні дослідження. За своєю суттю, спеціальні статистичні дослідження є вибіркоким методом статистичних досліджень, тому потрібно обрати репрезентативну вибірку, відповідно до мети дослідження. Остання формулюється разом із вибором об'єктів спостереження. Якщо мета полягає в дослідженні кількості, динаміки і структури туристичних потоків певної туристичної дестинації як центру пізнавального туризму, то об'єктом спостереження будуть екскурсанти як самодіяльні, так і організовані. Однак вибіркоким метод досліджень не передбачає охоплення генеральної сукупності. Тому, постає завдання вибору місця дослідження, а також часу спостереження, адже туризм має яскраво виражений сезонний характер (Король, 2019).

Визначення місця дослідження залежить від того, де саме проводити спостереження. Вибір місця дослідження залежить від багатьох факторів, основними з яких вважаються розмір території та ступінь її відкритості, тобто якщо територія є закритою, має непрозорі природні кордони, наприклад, острів, або непрозорі адміністративні кордони, де є спірні території, тоді спостереження проводяться в пунктах в'їзду-виїзду і на транспортних засобах; на відкритій території статистичні спостереження здійснюються в засобах розміщення та об'єктах показу, відкритих для відвідування на платній основі: всі можливі варіанти наведені в табл. 1.

Таблиця 1.

Вибір місця дослідження для статистичного спостереження в туризмі

Місце дослідження	Територія					
	Відкрита			Закрита		
	Мала		Велика	Мала		Велика
	Місто	Найбільш відвідувані Туристами місця	Район	Острів	Найбільш відвідувані туристами місця	Країна
Пункт в'їзду-виїзду	Ні	Ні	Ні	Так	Ні	Так
Транспортні засоби	Ні	Ні	Ні	Так	Ні	Так
Засоби розміщення	Так	Ні	Так	Так	Ні	Ні
Об'єкти показу	Так	Так	Так	Так	Так	Ні

Як видно з табл. 1, центру пізнавального туризму відповідає місто, що є малою відкритою територією. На таких територіях для спеціальних статистичних досліджень використовуються лише засоби розміщення й об'єкти показу, однак, заклади розміщення не зовсім підходять для обліку туристів, метою яких є пізнавальний туризм, бо серед них чимало одноденних екскурсантів, які не залишаються в туристичній дестинації на ночівлю, саме тому залишаються тільки об'єкти показу.

Отже, сформулюємо вимоги до місця дослідження центру пізнавального туризму та зіставимо їх з об'єктами подальшого статистичного дослідження – Кам'янець-Подільською фортецею і Чернівецьким національним університетом імені Юрія Федьковича:

- це має бути місце з об'єктами показу, що екскурсанти обов'язково відвідують, у даному випадку, – Кам'янець-Подільська фортеця та Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Саме дані туристичні об'єкти туристи не оминають, принаймні, під час першого візиту;

- це повинно бути місце, яке неможливо відвідати самостійно без обліку, тобто, без вхідного квитка або безкоштовно. Саме такими є Фортеця і Чернівецький національний університет;

- це має бути місце, доступне для туристів упродовж усього року для визначення розподілу туристів за сезонами року. Екскурсії в Кам'янець-Подільській фортеці та Чернівецькому університеті проводяться впродовж усього року;

- в такому місці, крім обліку кількості відвідувачів, повинна збиратися й інша статистична інформація, що дозволяє проаналізувати структуру відвідувачів. У Фортеці й Університеті така статистична інформація регулярно збирається.

Щодо часу спостереження, то необхідно проводити дослідження за сезонами. Це дозволяє ретельно проаналізувати зміни статистичних даних туристичних потоків протягом року.

Сезонність у туризмі, виходячи з самої назви цього явища, є наслідком сезонності клімату. Різні види туристичної діяльності мають різну залежність від кліматичних чинників, найбільше – від температури повітря та кількості опадів, зокрема, купально-пляжна і гірськолижна види рекреації безпосередньо залежать від даних кліматичних характеристик; пізнавальний туризм менш залежний від клімату, для екскурсій кліматичні чинники – лише погодні тло, однак екскурсанти не згодні терпіти надто дискомфортні кліматичні характеристики, надаючи перевагу комфортному клімату.

Сезонність можна розрахувати за формулою:

$$E = \frac{100 \sum |x - x_{cp}|}{\sum x}$$

де E – сезонність;

x – кількість туристів за місяць;

x_{cp} – середньомісячна кількість туристів за рік.

Чисельник тут – сто помножене на суму відхилень рівнів окремого періоду від середнього рівня, взятих із додатним знаком. Знаменник – загальна кількість туристів за весь цикл.

Таким чином, зазначимо, що спеціальні статистичні дослідження дозволяють провести якісні статистичні спостереження. Вибір Кам'янець-Подільської фортеці та Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича як місць проведення спеціальних статистичних досліджень дозволяє говорити про репрезентативність, навіть, більше, за таких умов можна стверджувати, що ця вибірка наближається до генеральної сукупності, принаймні для Фортеці і Чернівецького національного університету.

Результати наукового дослідження.

Динаміка туристичних потоків.

Застосувавши вищеописану методику та опрацювавши дані статистичного обліку туристів Кам'янець-Подільської фортеці й Історико-архітектурного музейного комплексу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича за 2013-2024 рр. (табл. 2), були виділені чотири періоди туристичної активності:

- перший часовий відтинок (найтриваліший – 2013-2016 рр., 2013-2017 рр. для Історико-архітектурного музейного комплексу Чернівецького національного університету) та має закономірний характер, що описується математичною функцією. Ще з 2012 р. він характеризується стрімким зростанням, яке спричинене включенням Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (колишньої Резиденції митрополитів Буковини і Далмації) до Списку всесвітньої спадщини Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) 28 червня 2011 р.; на цьому прикладі можна прослідкувати вплив включення пам'ятки культури до Переліку світової спадщини ЮНЕСКО на зміну динаміки екскурсійних прибуттів, також становить науковий інтерес аналіз впливу на динаміку туристичних прибуттів до центрів пізнавального туризму (зокрема, до м. Чернівці) як глобальних (пандемія коронавірусів), так і регіональних факторів (війна Росії проти України, починаючи з 2014 р.) (Король, 2018). Часовий відтинок означений найвищим коефіцієнтом динаміки для

Кам'янець-Подільської фортеці, а саме в 2016 р.: + 203,44 % або 205614 осіб, + 26,31 % або 85548 осіб – також високі показники і для Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, в цілому, протягом усього часового відтинку, кілька років підряд, спостерігалася позитивна динаміка зростання туристичних потоків. Це говорить не про дію стороннього фактора, а засвідчує якісну зміну самого явища, варто відзначити, що анексія Автономної Республіки Крим Російською Федерацією в 2014 р. та початок окупації Донецької області і Луганської області, як видно, призвели до росту туристичних потоків, але максимальні показники туристичних потоків були досягнуті в наступному часовому відтинку, що свідчить про поступовий та, навіть, відкладений ефект;

- другий часовий відтінок (2017-2019 рр., 2018-2019 р. для Історико-архітектурного музейного комплексу Чернівецького університету) означений, на початку, як період екскурсійної стагнації з незначною флуктуацією; далі, в 2019 р. часовий відтінок характеризується максимальними показниками, екстремумами для конкретного ряду динаміки, відвідуваності для обох туристичних об'єктів: 205623 особи, на + 1,99 % більше, ніж у 2018 р. для Кам'янець-Подільської фортеці, 96517 осіб, на + 2,06 % більше, ніж у 2018 р. для Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича відповідно. Можна сказати, що екскурсійний ринок тут досяг фази насичення. Подібна картина може бути лише наслідком трансформаційних змін. Була висунута і на основі проведеного дослідження підтверджена гіпотеза про вплив анексії Автономної Республіки Крим Російською Федерацією в 2014 р. та початок окупації Донецької області і Луганської області на перерозподіл туристичних потоків по різних регіонах України, зокрема, на користь західних областей, де розташовані міста Кам'янець-Подільський та Чернівці;

- третій часовий відтінок (2020-2021 рр.) відзначився різким зниженням кількості відвідувачів для обох туристичних дестинацій, що було спричинене форс-мажорною обставиною світового масштабу – пандемією COVID-19. За допомогою кореляційного аналізу була підтверджена залежність туристичної діяльності від запроваджених владою карантинних обмежень, однак, виникає ряд питань: Чому період стагнації розпочався згодом, а не одразу після 2014 р.? Чому впродовж ще трьох років, які були віднесені до першого періоду туристичної активності, спостерігалися щорічні прирости?; далі часовий відтінок означений різким динамічним зростанням для обох туристичних об'єктів, що пов'язане поступовим виходом із карантинного періоду, також часовий відтінок означений найвищим коефіцієнтом динаміки для Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, зокрема, в 2021 р.: + 175,22 % або 67298 осіб, + 68,18 % або 175426 осіб, що є також високими показниками і для Кам'янець-Подільської фортеці;

- четвертий часовий відтінок (2022-2024 рр.) спочатку характеризується різким зниженням туристичної активності в зв'язку з вторгненням Російської Федерації на територію України, далі відтінок відзначається стабілізацією туристичних потоків і їх зростанням, яке пов'язане зі збільшенням попиту на внутрішній туристичний ринок по об'єктивним причинам: на початку війни відбувся масовий виїзд українців за кордон та в більш умовно безпечні західні регіони держави, включаючи м. Кам'янець-Подільський і Чернівці; зі стабілізацією лінії фронту, західні регіони країни опинилися подалі від військових дій та масованих атак, це призвело до поступового відновлення туристичної діяльності в обох містах, що спочатку було спричинене бажанням внутрішньо переміщених осіб більше дізнатися про місце тимчасового прихистку (щодо показників, то зростання для Кам'янець-Подільської фортеці склало рекордні 189024 осіб або + 109,28 %, максимум із 2016 р., відповідно для Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича – 65633 осіб або + 31,04 %, що є другим показником із 2021 р.), потім період означений поступовим зниженням кількості відвідувачів для обох туристичних дестинацій. Прогнозуємо і надалі зменшення туристичної активності з об'єктивних причин, насамперед, через війну, міграцію та досягненню пікових позначок відвідуваності.

Велика кількість часових періодів пов'язана з переломними етапами в історії України за останні роки. З другої сторони, це дозволило прослідкувати вплив переломних періодів в історії України на кількість туристів.

Якщо порівняти кількісні показники динаміки туристичних потоків між Кам'янець-Подільською і Чернівецьким національним університетом імені Юрія Федьковича за 2013-2024 рр. (рис. 1), то, окрім, 2013 р., (рік початку аналізу динаміки туристичних потоків у даній статті). Це можна пояснити традиційно більшою кількістю відвідувачів м. Кам'янець-Подільського, компактного поєднання природно-географічних туристичних ресурсів, каньйону, Національного природного парку «Подільські Товтри», історико-культурних туристичних ресурсів, описаних

вище, яке формує єдину частину міста – Старе місто, більш централізоване географічне положення, що робить його більш доступним для більш широкого кола відвідувачів. Але з включенням музейного комплексу Чернівецького університету до Списку спадщини ЮНЕСКО, а також зростанням популярності західних областей України, зокрема, і м. Чернівці, прогнозуємо в подальшому збалансування показників динаміки туристичних потоків (Ковтунік, 2020).

Таблиця 2.

Динаміка туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці і Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича за 2013-2024 рр.

Туристичний об'єкт	Кількість відвідувачів, осіб											
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Кам'янець-Подільська фортеця	41513	62712	67760	205614	205529	201613	205623	104310	175426	90321	189024	144856
Коефіцієнт динаміки, %	-	+ 51,06	+ 8,04	+ 203,44	- 0,04	- 1,91	+ 1,99	- 49,27	+ 68,18	- 48,51	+ 109,28	- 23,37
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	45873	54493	67725	85548	96024	94565	96517	24631	67298	50087	65633	73136
Коефіцієнт динаміки, %	-	+ 18,79	+ 24,28	+ 26,31	+ 12,25	- 1,52	+ 2,06	- 74,48	+ 173,22	- 25,57	+ 31,04	+ 11,43

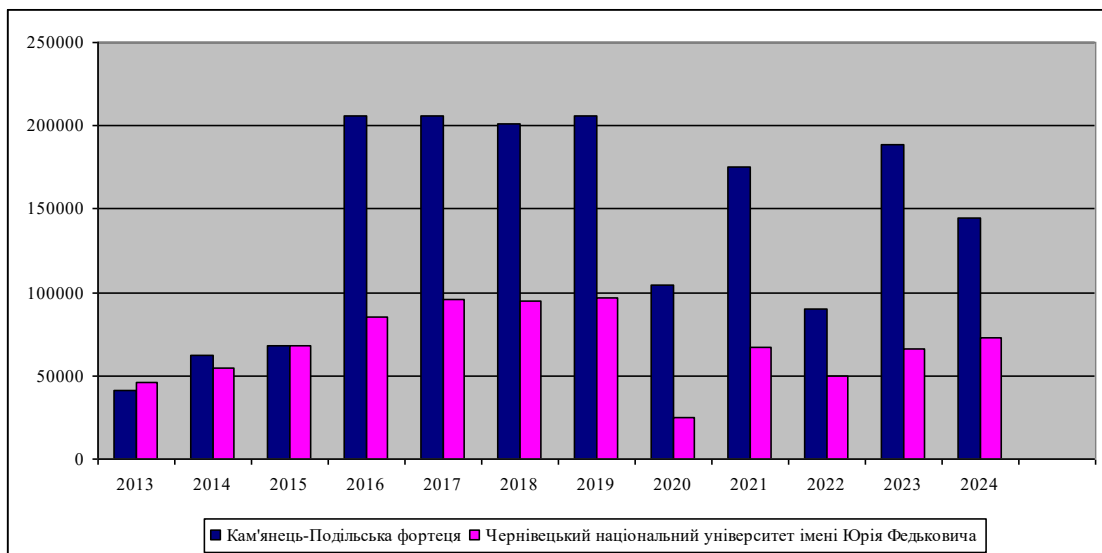

Рис. 1. Порівняльна динаміка туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці і Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича за 2013-2024 рр.

Структура туристичних потоків. Досліджуючи структуру туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці та Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича в 2019 р. (табл. 3), можна зазначити, що в структурі туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці переважають індивідуальні відвідувачі, екскурсанти й іноземні туристи. Статистичні дані показують, що індивідуальними туристами, в основному, є дорослі, студенти та діти – доволі закономірне явище, крім того, дітей, зазвичай, супроводжують дорослі, тому кореляція між двома категоріями: дорослі і діти є цілком природною. Школярі в своїй більшості є екскурсантами, це є природно, оскільки, вони, в основному, користуються груповими екскурсіями. Найбільшу кількість екскурсій замовили дорослі та студенти, які вже свідомо обирають більш інформативну подачу матеріалу. В структурі туристичних потоків у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича переважають дорослі, діти й іноземні туристи (Король, 2017).

Якщо порівнювати показники по структурі туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці та Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича в 2019 р., то частка дорослих і дітей у структурі туристичних потоків є приблизно однаковою для обох туристичних

об'єктів, це показує, що структура туристичних потоків, часто, є сталою та не залежить від туристичної дестинації. Частка іноземних туристів трохи більша для комплексу Чернівецького університету, що пояснюється близькістю Чернівецької області до кордонів України.

Таблиця 3.

Структура туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці і Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича в 2019 р.

Кількість відвідувачів, осіб				
Туристичний об'єкт	Кам'янець-Подільська фортеця			Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
За віковим складом відвідувачів				
Категорії відвідувачів	Індивідуальні відвідувачі	Екскурсанти, туристи	Кількість екскурсій	Індивідуальні Відвідувачі. Екскурсанти, туристи
Дорослі	130571	12132	1438	62170
Діти, в тому числі:	62509	411	167	34347
школярі	43756	288	117	
студенти	18753	123	50	
За країною походження відвідувачів				
Внутрішні туристи	192644	3053	1579	86265
Іноземні туристи	9773	153	26	10252

Сезонність туристичних потоків.

Щодо сезонності туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці та Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, то роком дослідження був обраний 2015 р. (табл. 4), як такий, у якому не відбувалося ніяких вагомих історичних подій (Хоптяр, 2024). Підсумовуючи статистичні дані, можна виділити наступні сезони: перший (травень, червень, серпень, жовтень) відзначається найбільшою кількістю туристів, – традиційно високий сезон у туризмі: травневий пік можна пояснити феноменом відкладеного попиту, який вибухає, коли для відпочинку поза межами свого проживання (outdoor recreation) нарешті складаються сприятливі умови – втомлені від тривалого холодної зими, спрагли до активного відпочинку люди з встановленням по-справжньому теплої сонячної погоди, кільком вихідним дням на травневі свята відвідують інші місця, саме в травні на території Подільсько-Буковинського туристичного кластеру встановлюються найкомфортніші кліматичні умови для пізнавального туризму – вже сонячно і тепло, але ще немає спеки та рясних опадів, коротка травнева відпустка також сприяє збільшенню кількості відвідувачів, далі настає літне плато, воно пояснюється встановленням стійких сприятливих кліматичних умов для більшості видів туризму, в тому числі, пізнавального, як наслідок, – зосередження відпусток у цей час, підвищену екскурсійну активність у жовтні можна пояснити осінніми шкільними канікулами, оскільки, пізнавальні тури є традиційним заходом позашкільної роботи вчителів у період осінніх канікул; другий (липень, вересень) характеризується все ще високою кількістю туристів, але вже спостерігається деяке їх зменшення, пов'язане з початком навчального року; третій (січень, квітень), (січень, листопад для музейного комплексу Чернівецького університету) відзначається помітним зниженням туристичної активності, низькою кількістю туристів, що пов'язано з міжсезонням у туризмі; четвертий (лютий, березень, листопад, грудень), (лютий, березень, квітень, грудень для комплексу Чернівецького університету) характеризується найнижчою кількістю туристів через типово низький сезон у туризмі. Аналіз відсоткового щомісячного розподілу відвідувачів для двох об'єктів показав стрибкоподібні зміни з 5,42 % в квітні до 24,3 % в травні для м. Кам'янця-Подільського та з 5,79 % в квітні до 16,55 % в травні для м. Чернівці відповідно, а також з 11,63 % в жовтні до 3,80 % в листопаді для м. Кам'янця-Подільського і з 13,01 % в жовтні до 5,57 % в листопаді для м. Чернівці. Тобто, досягнення місячної частки відвідувачів у 10 % може бути індикатором початку чи кінця туристичного сезону, який для обох туристичних дестинацій триває з початку травня до кінця жовтня (Ковтуник, 2023).

Якщо порівняти показники сезонності туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці і Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича в 2015 р. (рис. 2), то можна підсумувати, що показники сезонності є майже однаковими для обох туристичних

дестинацій. Це посилює думку проте, що сезонність є доволі сталим елементом та залежить лише від об'єктивних процесів у туризмі, а також є аргументом на користь того, що ці дві туристичні дестинації належать до одного туристичного кластеру

Таблиця 4.

Сезонність туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці і Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича в 2015 р.

Туристичний об'єкт	Кількість відвідувачів		Кількість відвідувачів	
	осіб	%	осіб	%
	Кам'янець-Подільська фортеця		Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	
Січень	3530	5,21	3652	5,39
Лютий	1224	1,81	1984	2,93
Березень	2749	4,06	2762	4,08
Квітень	3672	5,42	3919	5,79
Травень	16485	24,33	11207	16,55
Червень	8042	11,87	7461	11,02
Липень	7270	10,73	7303	10,78
Серпень	7943	11,72	8103	11,96
Вересень	4768	7,04	6465	9,55
Жовтень	7881	11,63	8810	13,01
Листопад	2577	3,80	3774	5,57
Грудень	1619	2,38	2285	3,37
Всього за рік	67760	100,00	67725	100,00
Сезонність (E)	57,2		45,7	

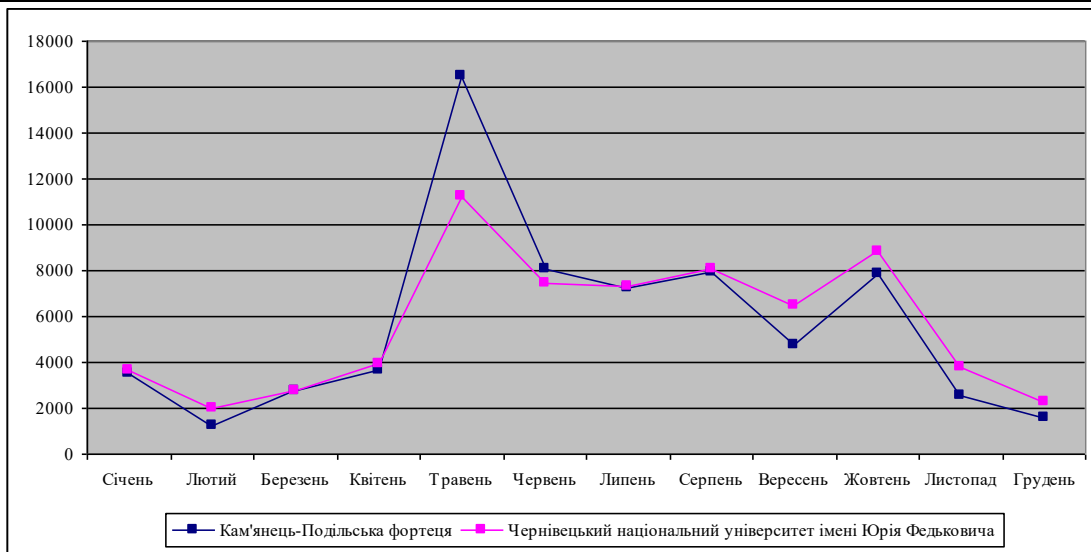

Рис. 2. Порівняльні показники сезонності туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці і Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича в 2015 р.

Висновки. Створення й успішна діяльність Подільсько-Буковинського туристичного кластеру призвели до підвищення якості туристичних послуг та більш ефективного використання туристичних ресурсів. Основними перевагами цього туристичного кластеру є: максимально дієве використання туристичних ресурсів; підвищення привабливості кластеру для інвестування; розширення асортименту туристичних продуктів і послуг та підвищення їх якості; взаємовигідне співробітництво, яке сприяє більш активному обміну інформацією, технологіями, досвідом, підвищенню кваліфікації працівників; створення нових робочих місць шляхом залучення працівників різних видів економічної діяльності в обслуговування туристів; учасники Подільсько-Буковинського туристичного кластеру отримують більше можливостей і за проаналізованими в статті даними статистики – вищі прибутки; покращення екології завдяки скоординованим діям усіх учасників туристичного кластеру в цій сфері. Також важливим є те, що кластерна модель, крім співробітництва, передбачає також і конкуренцію між

підприємствами, що сприяє подальшому розвитку Подільсько-Буковинського туристичного кластеру.

Важливим етапом дослідження Подільсько-Буковинського туристичного кластера є вивчення туристичних потоків, а саме: динаміки туристичних потоків, структури туристичних потоків, їх сезонності. Отож, розглянемо кожен з елементів.

Застосувавши вищеописану методику та опрацювавши дані статистичного обліку туристів Кам'янець-Подільської фортеці й Історико-архітектурного музейного комплексу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича за 2013-2024 рр., були виділені чотири періоди туристичної активності: перший часовий відтинок (найтриваліший – 2013-2016 рр., 2013-2017 рр. для Історико-архітектурного музейного комплексу Чернівецького національного університету) та має закономірний характер, що описується математичною функцією; другий часовий відтинок (2017-2019 рр., 2018-2019 р. для Історико-архітектурного музейного комплексу Чернівецького університету) означений, на початку, як період екскурсійної стагнації з незначною флуктуацією; далі, в 2019 р. часовий відтинок характеризується максимальними показниками, екстремумами для конкретного ряду динаміки, відвідуваності для обох туристичних об'єктів; третій часовий відтинок (2020-2021 рр.) відзначився різким зниженням кількості відвідувачів для обох туристичних destinations, що було спричинене форс-мажорною обставиною світового масштабу – пандемією COVID-19; четвертий часовий відтинок (2022-2024 рр.) спочатку характеризується різким зниженням туристичної активності в зв'язку з вторгненням Російської Федерації на територію України, далі відтинок відзначається стабілізацією туристичних потоків і їх зростанням.

Якщо порівнювати показники по структурі туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці та Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича в 2019 р., то частка дорослих і дітей у структурі туристичних потоків є приблизно однаковою для обох туристичних об'єктів, це показує, що структура туристичних потоків, часто, є сталою та не залежить від туристичної destinations. Частка іноземних туристів трохи більша для комплексу Чернівецького університету, що пояснюється близькістю Чернівецької області до кордонів України.

Якщо порівняти показники сезонності туристичних потоків у Кам'янець-Подільській фортеці і Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича в 2015 р., то можна підсумувати, що показники сезонності є майже однаковими для обох туристичних destinations. Це посилює думку про те, що сезонність є доволі сталим елементом та залежить лише від об'єктивних процесів у туризмі, а також є аргументом на користь того, що ці дві туристичні destinations належать до одного туристичного кластеру.

Проаналізувавши дані статистики, видно, що Кам'янець-Подільську фортецю відвідувало, приблизно, вдвічі більше туристів, ніж колишню Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Пересічно вдвічі більша кількість екскурсантів у Кам'янець-Подільському порівняно з Чернівцями може бути поясненна набагато кращим транспортно-географічним положенням міста на Поділлі щодо основних регіонів-генераторів пізнавальних туристів в Україні, насамперед, за рахунок доволі вдалого залізничного сполучення.

Список використаних джерел:

- Андрусак Н. С. (2014). Рекреаційно-туристичні кластери як ефективний інструмент міжрегіональної та міжнародної співпраці. *Географія та туризм*, (28), 75-86. <http://www.geolgt.com.ua/images/stories/zbirnik/vipusk28/v286.pdf>
- Голод А. П., Крижанівський Т. Я., Дудаш О. І. (2024). Розвиток туристичних кластерів як стратегічний напрям регіональної політики. *Економіка та суспільство*, (70), <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/5447/5390>
- Ковтунік І. І. (2025). Географічне положення Хмельницької області як чинник розвитку туризму. 134-135. <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5146/>
- Ковтунік І. І. (2020). Перспективи розвитку туризму в Хмельницькій області. 91-92. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmli/bitstream/handle/123456789/4628/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohienka-zbirnyk-za-pidsumkamy-zvitnoi-naukovo-konferentsii%e2%80%93Vyp.19.%e2%80%93T.1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Ковтунік І. І. (2020). Природно-географічні рекреаційні ресурси та курортні території Поділля. *Агросвіт*, (11), 122-126. <http://www.agrosvit.info/?op=1&z=3227&i=15>
- Ковтунік І. І. (2015). Рекреаційні ресурси Хмельниччини. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку. 98-119.
- Концептуальні підходи до організації та діяльності туристичних кластерів. (2020). <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11486/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2.pdf>
- Король О. Д. (2017). В'їзні туристичні потоки та іноземна туристична привабливість (атрактивність). *Науковий вісник Херсонського державного університету*, (7), 192-202. <https://gi.journal.kspu.edu/index.php/gi/article/view/65>

- Король О. Д. (2019). Методичні підходи до розробки маршруту та програми екскурсійного туру на прикладі Буковини. 25-29. https://fc.sspu.edu.ua/files/doc_files/2019/1/industriya_turizmu_ta_gostinnosti_74129.pdf
- Король О. Д. (2018). Міжнародні туристичні потоки: суспільно-географічні аспекти формування та геопросторовий розподіл. https://geotour.chnu.edu.ua/media/orunmviw/441_korol_monograf.pdf
- Король О. Д. (2017). Регіональний аналіз розвитку туризму в Чернівецькій області. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, (22), 100-109. <http://geography.tnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/06/16.pdf>
- Король О. Д., Круль Г. Я. (2024). Аналіз динаміки туристичних прибуттів у центрах пізнавального туризму (на прикладі м. Чернівці). 230-232. https://geo.chnu.edu.ua/media/a0qbnib/conferenc_material_80.pdf
- Мазур В. С., Галько О. В. (2022). Туристичний кластер – інструмент регіонального розвитку та економічного зростання. Стратегія економічного розвитку України, (50), 134-149. <http://sedu.kneu.edu.ua/article/view/261268/257738>
- Смирнов І. Г. (2013). Туристичний кластер як консорціум туристичних міст (з досвіду Словаччини). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, (1042). <file:///C:/Users/sony/Downloads/6216-Article%20Text-12698-1-10-20160819.pdf>
- Хоптяр А. Ю. (2024). Кам'янець-Подільський замок, як об'єкт світової історико-культурної спадщини: сучасний розвиток, перспективи, туристичні атракції. Наукові інновації та передові технології, 12 (40), 882-888. <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/17545/17606>.
- Kovtunyk I. I., Ishchenko Y. O., Yuvsechko Y. V., Tychyna V. P., Datsko T. O. (2023). Social changes that occurred on the European Continent due to the war in Ukraine. Revista de cercetare și intervenție socială, 82. 38-49. <https://www.rcis.ro/en/current-issue/3172-social-changes-that-occurred-on-the-european-continent-due-to-the-war-in-ukraine.html>. [In English]
- References:*
- Andrusiak, N. S. (2014). Recreational-touristic clusters as an effective instrument for interregional and international cooperation. *Geografiya ta turizm*, (28), 75-86. <http://www.geolgt.com.ua/images/stories/zbirnik/vipusk28/v286.pdf>
- Gołod, A. P., Kryzhanivskiy, T. Y., Dudash, O. I. (2024). Development of tourism clusters as a strategic area of regional policy. *Economika ta suspilstvo*, (70). <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/5447/5390>
- Kovtunyk, I. I. (2025). Geographical location of Khmelnytska region as a factor in tourism development. 134-135. <http://www.spilnota.net.ua/article/id-5146/>
- Kovtunyk, I. I. (2020). Prospects for tourism development in Khmelnytska region. 91-92. <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/4628/Naukovi-pratsi-K-PNU-im.I.-Ohienka-zbirnyk-za-pidsumkamyy-zvitnoi-naukovoi-konferentsii%20%80%93Vyp.19.%20%80%93T.1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Kovtunyk, I. I. (2020). Natural-geographic recreational resources and resort territories of Podillya. *Agrosvit*, (11), 122-126. <http://www.agrosvit.info/?op=1&z=3227&i=15>
- Kovtunyk, I. I. (2015). Recreational resources of Khmelnychchyna. *Touristic Khmelnytschyna: historical-cultural, natural-geographic and economical aspects of development*. 98-119.
- Davydenko, I. V., Myhayliuk, O. L. (2020). Conceptual approaches to the organization and activities of touristic clusters. <http://dspace.oney.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/11486/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2.pdf>
- Korol, O. D. (2017). Inbound tourist flows and foreign tourist attractiveness (attractiveness). *Naukovyi visnyk Khersonskogo derzhavnogo universytetu*, (7), 192-202. <https://gi.journal.kspu.edu/index.php/gi/article/view/65>
- Korol, O. D. (2019). Methodological approaches to developing a route and program of an excursion tour using the example of Bukovyna. 25-29. https://fc.sspu.edu.ua/files/doc_files/2019/1/industriya_turizmu_ta_gostinnosti_74129.pdf
- Korol, O. D. (2018). International tourist flows: socio-geographical aspects of formation and geospatial distribution. https://geotour.chnu.edu.ua/media/orunmviw/441_korol_monograf.pdf
- Korol, O. D. (2017). Regional analysis of tourism development in Chernivetska region. *Naukovi zapysky Ternopilskogo natsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatyuka*, (22), 100-109. <http://geography.tnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/06/16.pdf>
- Korol, O. D., Krul, G. Y. (2024). Analysis of the dynamics of tourist arrivals in cognitive tourism centers (using the example of the city of Chernivtsi). 230-232. https://geo.chnu.edu.ua/media/a0qbnib/conferenc_material_80.pdf
- Mazur, V. S., Galko, O. V. (2020). Tourism cluster – a tool for regional development and economic growth. *Strategiya ekonomichnogo rozvytku Ukrainy*, (50), 134-149. <http://sedu.kneu.edu.ua/article/view/261268/257738/>
- Smyrnov, I. G. (2013). Tourist cluster as a consortium of tourist cities (from the experience of Slovakia). *Visnyk Kharkivskogo natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina*, (1042). <file:///C:/Users/sony/Downloads/6216-Article%20Text-12698-1-10-20160819.pdf>
- Khoptyar, A. Y. (2024). Kamianets-Podilskiy castle, as an object of world historic-cultural heritage: modern development, prospects, tourist attractions, *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnologii*, 12 (40), 882-888. <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/17545/17606>
- Kovtunyk, I. I., Ishchenko, Y. O., Yuvsechko, Y. V., Tychyna, V. P., Datsko, T. O. (2023). Social changes that occurred on the European Continent due to the war in Ukraine. *Revista de cercetare și intervenție socială*. (Romania), (82), 38-49. <https://www.rcis.ro/en/current-issue/3172-social-changes-that-occurred-on-the-european-continent-due-to-the-war-in-ukraine.html>. [In English]

Отримано редакцією журналу / Received: 02.02.26
 Прорецензовано / Revised: 24.02.26
 Схвалено до друку / Accepted: 01.03.26